

จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ:
หลักฐานพุทธศาสนานิกายวิภัชชาวาท

**Inscription on Buddhapāda from Andhra
Pradesh: Evidence of Vibhajjavāda
Sect of Buddhism**

อุเทน วงศ์สถิตย์

U-tain WONGSATHIT

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

Faculty of Archaeology, Silpakorn University, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 26 เม.ย. 2565

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 17 ก.ค. 2565

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 2 มิ.ย. 2565

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 22 ก.ค. 2565

จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ: หลักฐานพุทธศาสนานิกายวิภัชชวาท

อุเทน วงศ์สถิตย์

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ ประเทศอินเดีย อายุราวพุทธศตวรรษที่ 9 ด้วยวิธีการทางจารีการศึกษาโดยพิจารณาถึง อักษร ภาษา วัสดุ สถานที่ และ สวรรัตถะ

ผลการศึกษาพบว่า จารีกดังกล่าวจารีด้วยอักษรพราหมีแบบอินเดียใต้สมัยราชวงศ์วิษณุคุณฑิน เป็นภาษาปรากฤตที่ใกล้เคียงกับภาษาบาลีมาก วัสดุที่จารีกรเป็นรอยพุทธบาทคู่ที่แกะสลักจากหินพบที่โบราณสถานที่เป็นมหาวิหารในบริเวณนครชุนโกณฑะ สวรรัตถะแสดงถึงหลักฐานพระพุทธศาสนานิกายวิภัชชวาทที่ต่อมาพัฒนาเป็นเถรวาทและแสดงถึงความสัมพันธ์กับสำนักมหาวิหารในประเทศศรีลังกา นอกจากนี้ยังเป็นหลักฐานแสดงถึงเครือข่ายสมณทูตที่ถูกส่งไปในสมัยพระเจ้าอโศก จารีกรหลักนี้เป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยที่ปรากฏรอยพุทธบาทคู่และ

ลวดลายศิลปะอมราวดี ที่อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และความ
ทรงจำของพระสงฆ์สมัยสุโขทัยที่เดินทางไปไหว้สถูปอมราวดี ประเทศ
อินเดีย

คำสำคัญ: จารีกรอยพุทธบาท อานธรประเทศ วิภัชชวาท
เถรวาท พุทธศาสนา

Inscription on Buddhapāda from Andhra Pradesh: Evidence of Vibhajjavāda Sect of Buddhism

U-tain WONGSATHIT

Abstract

The purpose of this article is to use epigraphical theory to examine an inscription on Buddhapāda from Andhra Pradesh, India, dated to the third century AD. The study examines the inscription in five contexts: script, language, shape, location and content.

The analysis reveals that the inscription was engraved in the Viṣṇukundina dynasty's Southern Brahmī script in the Prakrit language, which is very similar to Pāli. The inscription is on a stone in the shape of Buddhapāda or Buddha's footprint, that was discovered at the Mahāvihara or Great temple in Nagarajunakonda. The inscription's content reflects the existence of the Vibhajjavāda sect of Buddhism, which later evolved into the Theravāda sect. It also illustrates the sect's relationship with the

Mahāvihāra School in Sri Lanka. Additionally, the content demonstrates the historical connection with Buddhist missionaries sent by king Ashoka. Through the pair of Buddhapāda and Amaravati motifs discovered in Prachinburi, this discovery demonstrates the presence of Buddhism in Thailand, since according to a 14th century inscription, Amaravati was still a place of pilgrimage for Buddhist monks from Thailand during the Sukhothai period.

Keywords: Inscription on Buddhapāda, Andhra Pradesh, Vibhajjavāda, Theravāda, Buddhism

ความนำ

สุภัทฺตติศ ดิศกุล¹ ได้กล่าวถึงอายุศิลปะอมราวดีไว้ว่า “ศิลปะอมราวดีเจริญขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย แถบลุ่มแม่น้ำกฤษณา ราวพุทธศตวรรษที่ 6 หรือ 7 ถึงพุทธศตวรรษที่ 9” ซึ่งพื้นที่ดังกล่าว คือ บริเวณรัฐอานธรประเทศ ของประเทศอินเดีย ในปัจจุบัน ศิลปะอมราวดีนั้นเป็นศิลปะที่เนื่องในพระพุทธศาสนามีหลักฐานเป็นโบราณวัตถุและโบราณสถานที่น่าสนใจที่นครซุนโกณฑะ (Nagarjun-konda) ซัคคัยเปฎะ (Jaggayyapeta) เป็นประจักษ์พยาน ศิลปะอมราวดีจึงเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงความเจริญทางพุทธศาสนาในบริเวณรัฐอานธรประเทศผ่านราชวงศ์ที่ปกครองตั้งแต่ราชวงศ์สาตวาหนะ อิศวากุ จนถึงราชวงศ์วิษณุคุณฑิน

โบราณสถานนาครซุนโกณฑะ เป็นกลุ่มโบราณสถานที่โดดเด่นแห่งหนึ่งในศิลปะอมราวดี ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณเกาะกลางน้ำของนาครซุนสาคร (Nagarjuna Sagar Dam) เขื่อนเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่สร้างขึ้นกันแม่น้ำกฤษณา ตั้งอยู่ชายแดนระหว่างรัฐอานธรประเทศกับรัฐเตลังคานา นาครซุนโกณฑะประกอบด้วยโบราณสถานของพุทธศาสนาจำนวนมากมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6-9 รวมถึงมหาวิทยาลัยที่เชื่อว่าทำนนาครซุน พระเถระจารย์ผู้ก่อตั้งสำนักปรัชญามายมิกะ เคยพำนักและสอนอยู่ด้วย²

¹ สุภัทฺตติศ ดิศกุล, *วิวัฒนาการของศิลปะอินเดียแบบอมราวดี* (พระนคร: กรุงสยามการพิมพ์, 2511), 37.

² The Editors of Encyclopedia Britannica, “Nagarjunakonda,” *Encyclopedia Britannica*, June 12, 2015, <https://www.britannica.com/place/Nagarjunakonda>.

นักโบราณคดีพบโบราณวัตถุและจารีกรจำนวนมากที่โบราณสถานนาครชุนโกณฑะ รอยพุทธบาทคู่ชิ้นหนึ่งมีข้อความจารีกรไว้ด้วย จารีกรหลักนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงการมีอยู่ของนิกายวิภิกขวาทและเครือข่ายในบริเวณต่างๆ ของอินเดีย

รายละเอียดเกี่ยวกับจารีกรรอยพุทธบาท จากอานธรประเทศ

ชื่อจารีกร EIAD 61

วัสดุ รอยพุทธบาท ขนาดสูง 18 ซม. ยาว 50 ซม. กว้าง 43 ซม.

ภาษา ปรากฤต (Prakrit) ซึ่งจัดเป็นภาษาอินโด-อารยัน สมัยกลาง (Middle Indo-Aryan)

อักษร อักษรพราหมีแบบอินเดียใต้ จารีกรจำนวน 3 บรรทัด บนพื้นที่ด้านหน้าขนาด 6×43 ซม.

อายุ ราวคริสต์ศตวรรษที่ 3 / ราวพุทธศตวรรษที่ 9

สถานที่พบ ใกล้ทางเข้าสถูปนาครชุนโกณฑะ โบราณสถานหมายเลข 38

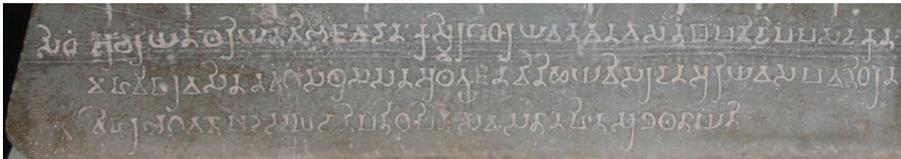
อ้างอิง <http://hisoma.huma-num.fr/exist/apps/EIAD/works/EIAD0061.xml?&odd=teipublisher.odd>

ภาพที่ 1 รอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ

ที่มา: Vincent Tournier, “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmrparṇīya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa,”

Indo-Iranian Journal, 61, (2018): 50.

ภาพที่ 2 จารึกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ

ที่มา: Vincent Tournier, “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmrparṇīya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa,”

Indo-Iranian Journal, 61, (2018): 51.

คำอ่าน

- (1) สิธฺ อจฺริยณฺ เถรียณฺ วิภชชาวาทณฺ กสฺมุมิร-คฺฉาร-ยวน-วนวาส-
ตฺพปฺณิทธิป-ปสฺสาทกณฺ
- (2) มหาวิหารวาสินฺ นวคฺ-สฺถุสฺสน-อถฺวญฺชน-วินิฉย-วิสรทณฺ
อริย-วสฺ-ปเวนิ-ฉรณฺ
- (3) วิหาเร ภควโต ปทสฺสมทณิ ปติฐฺปิต สวสฺตณฺ หิตสฺสุถนายนฺ ติ

คำแปล

ขอความสำเร็จจงมี เพื่อประโยชน์สุขแห่งสัตว์ทั้งหลาย คู่แห่ง
พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ถูกประดิษฐานไว้แล้ว ในวิหารแห่ง
อาจารย์ทั้งหลาย ผู้เป็นพระเถระ ฝ่ายวิภชชาวาท ผู้เป็นที่ชอบใจแห่งชน
ชาวคัมภีระ คันถาระ ยวนะ วนวาสะ และตัมพปณิทธิปะ ผู้อยู่ใน
ฝ่ายมหาวิหาร ผู้เชี่ยวชาญในการวินิจฉัยทั้งอรรถะและพยัญชนะแห่ง
นวัคคตฺตฤคฺศาสนฺ ผู้สืบเชื้อสายแห่งวงศ์พระอริยะด้วยประการฉะนี้

บทวิเคราะห์

ต่อไปผู้เขียนจะวิเคราะห์จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ
ตามแนวจารีการศึกษา ใน 5 ประเด็น คือ อักษร ภาษา วัสดุ สถานที่ และ
สารัตถะ

1. อักษร

คำอ่านอักษร

ลธิ์ อ จ ริ ย นั เถ ริ ย นั วิ ภ ช วา ทานั กสุมิร คัธาร ย ว
น ว น วา ส ตั พ ปั ณี ทิ ป ปสาท ก นั

ม หา วิหาร วา ลินั น ว คั ส ถุ ส ส น อ ถ วุ ยั ช น วิ นิ ฉ ย
วิ ส ร ทา นั อ ริ ย วั ส ป เวนิ ธรนั

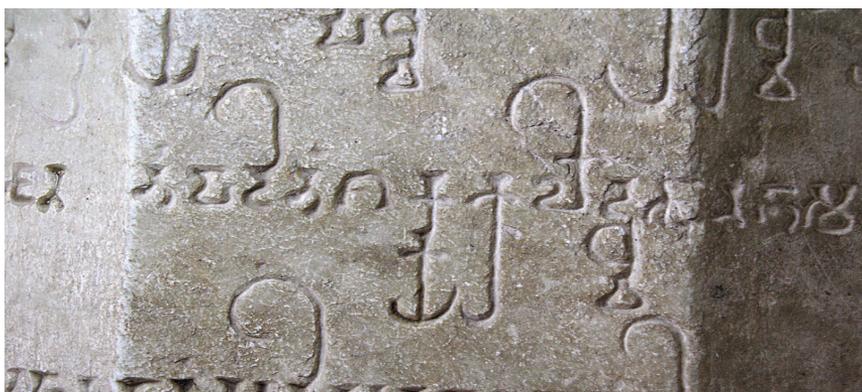

วิ หา เร ภ คว ไต ป ท สั ม ทา นิ ปติ สู ปิ ต ส ว ส ตา นั หิ
ต สุ ข ถ น า ย ติ

นักวิชาการกำหนดเรียกอักษรในจารึกพุทธบาทนี้โดยรวมว่า อักษรพราหมีแบบอินเดียใต้ ซึ่งสามารถแยกย่อยตามราชวงศ์ที่ปกครอง ได้อีก Vincent Tournier³ จัดจารึกหลักนี้เป็นของราชวงศ์วิษณุคุณทิน ซึ่งปกครองอาณาจักรประเทศในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10-11 จากการแสดง คำอ่านเทียบกับรูปอักษรจะเห็นได้ว่า อักษรของจารึกรอยพุทธบาทนั้น คล้ายคลึงจากอักษรสมัยราชวงศ์อิชวาคุ (ราวพุทธศตวรรษที่ 9-10) ที่

³ Vincent Tournier, “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmraparṇīya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa,” : 20-96.

ปกครองพื้นที่ตั้งกล่าวมาก่อน แต่ก็ยังรักษาเอกลักษณ์ลักษณะเส้นยาว
ดั่งสังเกตได้จากจารึกของพระเจ้าปुरुชทัตตะราชด้านล่างนี้ ซึ่งมีข้อความ
อ่านได้ว่า “ตปาทิตฺ ศกฺยกฺกโลทฺฐวเซ” จะเห็นได้ว่าอักษร “ก” ของจารึก
ทั้งสองหลักลากเส้นกลางยาวลงมามาก อันเป็นลักษณะเด่นของจารึก
ที่พบในแถบอานธรประเทศ

ภาพที่ 3 จารึก EIAD 104 ของพระเจ้าปुरुชทัตตะราชวงศ์อิชวาภู
ที่มา: Baums Stefan, Griffiths Arlo, Strauch Ingo and Tournier Vincent,
“Early Inscriptions of Āndhradeśa: Results of fieldwork in January and
February 2016,” *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient*,
Tome 102, (2016): 373.

2. ภาษา

นักวิชาการกำหนดเรียกภาษาในจารีกรอยพุทธบาทจากอานธร
ประเทศนี้ว่าเป็นภาษาปรากฤต ซึ่งเป็นคำเรียกรวม ๆ ของภาษาพื้นเมือง
ในอินเดียสมัยโบราณที่สืบเนื่องมาจากภาษาในตระกูลอินโด-ยูโรเปียน
ที่รวมภาษาต่าง ๆ จำนวนมาก เช่น ภาษาอปรภัมตะ ภาษาอรรมาคธิ
รวมถึงภาษาบาลีด้วย

แก่นักวิชาการหลายท่าน เช่น L.S. Cousins⁴, Baums Stefan, Griffiths Arlo, Strauch Ingo และ Tournier Vincent⁵ ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ภาษาปรากฤตในจารึกนี้ใกล้เคียงกับภาษาบาลีมาก แต่ไม่ได้แสดงรายละเอียดไว้ ดังนั้นผู้เขียนจึงได้เทียบกับคำศัพท์ภาษาปรากฤตในจารึกกับภาษาบาลีมาตรฐาน ซึ่งได้ผลออกมาดังนี้

ตารางที่ 1 ตารางเทียบคำศัพท์ภาษาปรากฤตกับภาษาบาลี

คำศัพท์ภาษาปรากฤต	คำศัพท์ภาษาบาลี	ความหมาย
สิธฺ	สิทฺ	ขอความสำเร็จจะมี
อจริยนํ	อจาริยานํ	แห่งอาจารย์ทั้งหลาย
เถรียนํ	เถรียนํ (เถรานํ)	ผู้เป็นพระเถระ
วิภชวาทานํ	วิภชชวาทินํ	ฝ่ายวิภชชวาท
กสฺมีร-คัธาร-ยวน- วณวาส- ตัมปณฺธิป- ปสาทกนํ	กสฺมีร-คณฺธาร-ยวน- วณวาส-ตมฺพปณฺธิ ทีป-ปสาทกานํ	ผู้เป็นที่ชอบใจแห่งชนชาว กัสมิระ คัณธาระ ยวนะ วณวาสะ และตัมพปณฺธิทีปะ

⁴ L.S. Cousins, “On the Vibhajjavādins: The Mahimsāsaka, Dhammaguttaka, Kassapiya and Tambapaṇṇiya branches of the ancient Theriyas,” *Buddhist Studies Review*, Vol. 18, No. 2, (2001): 131-182.

⁵ Baums Stefan, Griffiths Arlo, Strauch Ingo and Tournier Vincent, “Early Inscriptions of Āndhradeśa: Results of fieldwork in January and February 2016,” *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient*, Tome 102, (2016): 355-398.; Vincent Tournier, “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmrapaṇṇiya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa,”: 20-96.

ตารางที่ 1 ตารางเทียบคำศัพท์ภาษาปรากฏกับภาษาบาลี (ต่อ)

คำศัพท์ภาษา ปรากฏ	คำศัพท์ภาษาบาลี	ความหมาย
มหาวิหารวาสินี	มหาวิหารวาสินี	ผู้อยู่ในฝ่ายมหาวิหาร
นวกัศตุสสนนถวฺยชน วินิจฺยวิสรทานั	นวกศตตุสสานถตถ พฺยถชนวินิจฺยวิสว ทินั	ผู้เชี่ยวชาญในการวินิจฉัย ทั้งอรรถะและพยัญชนะ แห่งนวกัศตตุสสนน
อริยวํสฺปนฺนอิธรรณั	อริยวํสฺปนฺนอิธรรณั	ผู้สืบเชื้อสายแห่งวงศ์ พระอริยะ
วิหารเ	วิหารเ	ในวิหาร
ภควโต	ภควโต	ของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ปทสฺมทานิ	ปทสฺมทานิ	คู่แห่งพระบาท
ปติฐฺปิต	ปติฐฺปิตานิ	ถูกประดิษฐานไว้แล้ว
สวสฺตานั	สพฺพสฺตฺตานั	แห่งสัตว์ทั้งหลาย
หิตฺสฺขตฺถานาย	หิตฺสฺขตฺถานาย	เพื่อประโยชน์สุข
ติ	(อิ)ติ	ด้วยประการฉะนี้

จากการเปรียบเทียบจะเห็นถึงความเหมือนและความต่าง คือ จากคำศัพท์ทั้งหมด 15 คำ มีคำที่เหมือนกัน 2 คำ คือ ภควโต วิหารเ ส่วนคำว่า ติ กับ (อิ)ติ นั้นน่าสังเกตที่คำในจารึกไม่ได้เข้าสนธิ

ส่วนความต่างนั้นพบความเปลี่ยนแปลงใน 2 ระดับ คือ รูปผันวิภक्तिและเสียงสระ-พยัญชนะ พบรูปศัพท์ที่ผันวิภक्तिแตกต่างกันเพียง 1 คำ คือ ปติฐฺปิต – ปติฐฺปิตานิ ส่วนความต่างเสียงสระ-พยัญชนะสามารถจำแนกได้ดังนี้ คือ

1) เสียงสระสั้น-ยาวต่างกัน พบว่า คำในจารึกหลายคำมีเสียงสระสั้นกว่าคำภาษาบาลี คือ อ > อา, อิ > อี ตัวอย่างเช่น อจริยน์-อจริยาน์, เถเรียน์-เถเรียน์, มหาวิหารวาสิน์-มหาวิหารวาสิน์

2) เสียงพยัญชนะต่างกัน สามารถแยกย่อยได้เป็น

2.1) การซ้อนพยัญชนะสังโยค ที่คำในจารึกจะไม่มีเสียงพยัญชนะสะกด แต่ภาษาบาลีมี เช่น สิธั-สิทุธั, วิชชวาทาน์-วิชชชวาทีนั

2.2) การใช้ขีดขีดแทนเสียงพยัญชนะที่สูญวรรคอีกด้วย ในคำว่า กสมිර-คัธาร-ยวน-วณวาส-ตัมปณิทธิป-ปสาทกนั – กสมිර-คณธาร-ยวน-วณวาส-ตมฺพณฺณิทธิป-ปสาทกานั และ นวคัสมุสสนอถวยุชนวินิฉยวิสรทานั – นวคสมุสสนอตุถพยณฺณวินิฉยวิสราทินั

2.3) การแปลงพยัญชนะ ว > พ ในคำข้างต้นและคำว่า สวสตานั – สพพสตุตานั

2.4) การแปลงพยัญชนะ ท > ฏ ในคำว่า ปทลัสมทานิ – ปทลสมฏานิ

จะเห็นได้ว่า ภาษาปรากฏอยู่ในจารึกหลักนี้มีความใกล้เคียงกับภาษาบาลีเป็นอย่างมาก ชาวพุทธเถรวาทมีความเชื่อถือตามจารีตว่า ภาษาบาลีคือ ภาษามคธที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าใช้ในการเทศนาสั่งสอนประชาชน⁶ ความใกล้เคียงกันของภาษาในจารึกกับภาษาบาลีเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรประเทศกับศรีลังกาที่ได้พัฒนางานเขียนภาษาบาลีจนเป็นแบบแผนและเผยแพร่ไปสู่ประเทศต่าง ๆ ที่นับถือนิกายเถรวาท คือ ไทย ลาว กัมพูชา พม่า ที่ได้ใช้เป็นเครื่องมือศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกเหมือนกัน

⁶ พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย ฐานวุฑฺโฒ), “ถิ่นกำเนิดภาษาบาลี,” *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 4), (มกราคม-มิถุนายน 2560): 11-87.

3. วัสดุ

ศิลาจารีกรส่วนใหญ่มักเป็นแผ่นหินเขียนข้อความตามที่เจ้าของต้องการ อาจประดิษฐานอยู่ในโบราณสถานหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ความพิเศษของจารีกรหลักนี้ คือ เป็นจารีกรที่มีข้อความจารีกรที่แผ่นหิน ซึ่งสลักรวมทั้งรอยพุทธบาทคู่ที่มีขนาดใหญ่ จึงมีความสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะของลวดลายต่างๆ ที่ปรากฏในพุทธบาทด้วยบทความของ J. Elsner and R. Wood⁷ แสดงให้เห็นว่า รอยพุทธบาทในศิลปะอมราวดีนั้นมีที่มาจากภาพสลักเล่าเรื่องในยุคแรกที่ยังไม่มีการสร้างรูปพระพุทธเจ้าในรูปแบบบุคคล (aniconic) ดังตัวอย่างภาพด้านล่างนี้ (ภาพที่ 4) จะเห็นได้ว่า ศิลปินแสดงรูปแทนพระพุทธเจ้าเป็นบัลลังก์ที่วางเปล่า มีเพียงรอยพุทธบาทคู่แสดงอยู่ด้านล่าง โดยบัลลังก์นั้นตั้งอยู่ภายใต้ต้นไม้ มีเทวดาและมนุษย์แวดล้อมกราบไหว้ ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าในศิลปะอมราวดีนั้นนิยมการสร้างรอยพุทธบาทคู่เป็นอย่างมาก

⁷ Jaś Elsner, “Buddhapada: The Enlightened Being and the Limits of Representation at Amarāvati,” *Imagining the Divine: Exploring Art in Religions of Late Antiquity across Eurasia*, eds. Jaś Elsner and R. Wood (London: British Museum, 2021): 95-115.

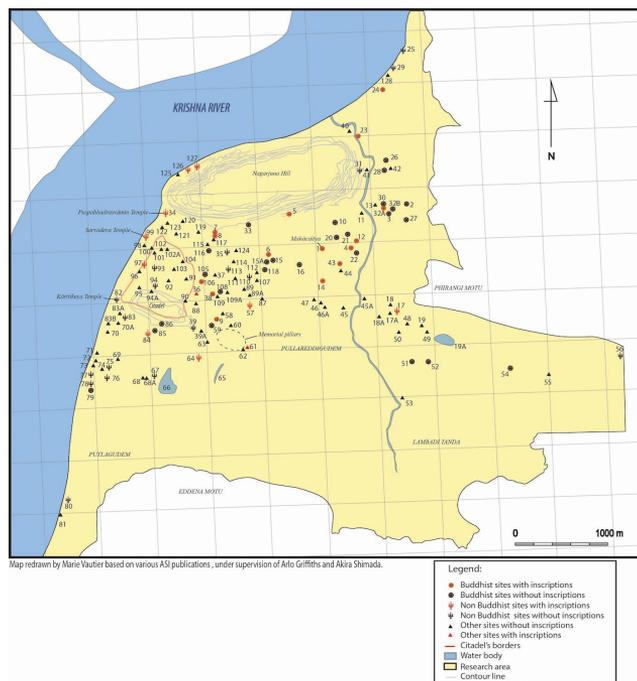

ภาพที่ 4 แผ่นหินสลักภาพเล่าเรื่องศิลปะอมราวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 5
ที่มา: J. Elsner, “Buddhapada: The Enlightened Being and the Limits of Representation at Amarāvati,” *Imagining the Divine: Exploring Art in Religions of Late Antiquity across Eurasia*, ed. R. Wood (London: British Museum, 2021), 95-111, (with response by Alice Casalini at p.100).

4. สถานที่

จารีกรอยพุทธบาทนี้พบที่โบราณสถานหมายเลข 38 ใกล้ทางเข้า
อุทยานนครขุนโกณฑะ ซึ่งปัจจุบันได้จมอยู่ใต้น้ำแล้ว จากการสร้างเขื่อน
เก็บน้ำขนาดใหญ่ที่ชื่อ Nagarjuna Sagar Dam ในปี พ.ศ. 2510 จากภาพ
แผนผังด้านล่าง (ภาพที่ 5) จะเห็นได้ว่า โบราณสถานหมายเลข 38 (บริเวณที่วง

สีเขียว) อยู่ในบริเวณกลุ่มโบราณสถานอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก แสดงถึงความสัมพันธ์กับพุทธวิหารโบราณอื่น ๆ ในบริเวณนาครชนโกณฑะ และจากภาพเก่า (ภาพที่ 6) จะเห็นได้ว่า บริเวณที่พบจารีกรอยพุทธบาทนั้น เป็นพุทธวิหารขนาดใหญ่ มีร่องรอยสถูปและเจดีย์คฤหะหรืออุโบสถอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยที่พักสงฆ์รูปทรงสี่เหลี่ยมเรียงกัน 5 ห้องในแต่ละด้าน สมกับชื่อที่ปรากฏในจารึกที่ว่า “มหาวิหารวาสิน” ที่แปลว่า (เหล่าอาจารย์) ผู้มีปกติอยู่ในวิหารใหญ่ หรือ มหาวิหารวาสี

ภาพที่ 5 แผนที่แหล่งโบราณสถานในบริเวณนาครชนโกณฑะ
ที่มา: “Geographic Information System,” *Early Inscriptions of Āndhradeśa*,
Accessed April 6, 2022.
<http://hisoma.huma-num.fr/exist/apps/EIAD/gis.html>.

ภาพที่ 6 โบราณสถานหมายเลข 38 นครคุนโณณฑะ
สถานที่พบจารึกรอยพุทธบาท

ที่มา: H. Sarkar, “Some aspects of the Buddhist monuments at Nagarjunkonda,” *Ancient India-A Bulletin of Archaeological Survey of India*, Vol. 16, (1962) 65-84.

5. สารัตถะ

สารัตถะ หมายถึง ใจความหลักที่มุ่งแสดงจุดมุ่งหมายของการจารึก แม้สารัตถะของจารึกหลักนี้จะค่อนข้างสั้น คือ กล่าวถึงการประดิษฐานรอยพุทธบาทคู่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าในวิหารของอาจารย์ฝ่ายวิภขชาวาท แต่ทุกคำที่เป็นคุณศัพท์ขยายของอาจารย์เหล่านั้นเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี

5.1 หลักฐานพุทธศาสนานิกายวิชชวาท

วิชชวาท มาจากคำภาษาบาลีว่า วิชช (จำแนกแยกแยะ) + วาท (การกล่าว คำพูด ความเห็น) รวมความว่า การพูดจำแนกแยกแยะ ชาตรี ชุมเสน^๑ ระบุว่า คำว่า “วิชชวาท” นั้นมีใช้ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลในพระบาลีมีข้อความระบุว่า พระพุทธเจ้าทรงเรียกพระองค์เองว่า วิชชวาทิ มีหลักฐานระบุความเป็นมาในคำสอน หัวข้อธรรมหรือแม้แต่การแจกแจงในคัมภีร์ต่าง ๆ ต่อมาในคราวสังคายนาครั้งที่ 3 ที่พระเจ้าอโศกทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ก็มีการใช้หลักการเรื่องวิชชวาทเป็นเกณฑ์สำหรับตัดสินธรรมวินัย ทำให้คณะสงฆ์ที่มีบทบาทในการสังคายนาครั้งนั้นเรียกตัวเองว่าเป็นวิชชวาทิได้ด้วย ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ในตอนที่พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งให้สีกพวกที่มีใช้ภิกษุหกหมื่นรูปว่า

พระราชาทรงทราบว่ เหล่านี้ไม่ใช่ภิกษุ เหล่านี้เป็น
อัญเดียรถีย์ ก็เพราะพระองค์ได้ทรงเรียนเอาลัทธิมาก่อน
นั่นเอง จึงพระราชทานผ้าขาวแก่เธอเหล่านั้น แล้วให้สีก
เสีย. เดียรถีย์เหล่านั้นแม้ทั้งหมดมีจำนวนถึงหกหมื่นคน.
ลำดับนั้น พระราชาทรงรับสั่งให้อาราธนาภิกษุเหล่าอื่นมา
แล้วตรัสถามว่า กิวาที ภนฺเต สมฺมาสมฺพุทฺโธ ข้าแต่พระคุณเจ้า
ผู้เจริญ! พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีปกติตรัสว่าอย่างไร?

ภิกษุทั้งหลายทูลว่า วิชชวาทิ มีปกติตรัสจำแนก
มหาบพิตร!

^๑ ชาตรี ชุมเสน, “ศึกษาวิเคราะห์ วิชชวาทในพุทธปรัชญาเถรวาท.”
วารสารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ปีที่ 3, ฉบับที่ 2, (2559): 98-118.

เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลอย่างนั้นแล้ว พระราชาจึง
ตรัสถามพระเถระว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ! พระสัมมา
สัมพุทธเจ้าเป็นวิภชชวาที (มีปกติตรัสจำแนกหรือ?)

พระเถระทูลว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตร!

ลำดับนั้น พระราชาทรงรับสั่งว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า
ผู้เจริญ! บัดนี้ พระศาสนาบริสุทธิ์แล้ว, ขอภิกษุสงฆ์จงทำ
อุโบสถเถิด ดังนี้ พระราชทานอารักขาไว้แล้ว เสด็จเข้าไปยัง
พระนคร. สงฆ์พร้อมเพรียงได้ประชุมกันทำอุโบสถแล้ว. ใน
สันนิบาตนั้นมีภิกษุจำนวนถึงหกสิบแสนรูป⁹

จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศขึ้นนี้ปรากฏข้อความว่า
“...อจริยน์ เถริยน์ วิภชชวาทานิ” ซึ่งแปลว่า “...แห่งอาจารย์ทั้งหลาย
ผู้เป็นพระเถระ ฝ่ายวิภชชวาท” เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นชัดเจนว่า
คณะสงฆ์ที่วิหารแห่งนี้เรียกตัวเองว่า วิภชชวาที สืบทอดมาจากคณะสงฆ์
ที่มีพระโมคคัลบุตรติสสะเถระเป็นประธานสังคายนาเมื่อ พ.ศ. 236 ซึ่ง
คำว่า “เถริยน์” นี้เป็นต้นเค้าของคำว่า “เถรวาท” ที่ใช้เป็นชื่อเรียกคณะสงฆ์
ในฝ่ายที่ถือพระไตรปิฎกภาษาบาลีแทนคำว่า หินยาน ซึ่งมีความหมาย
ในทางลบ

และคำว่า “มหาวิหารวาสินิ” ที่หมายถึง **ผู้อยู่ในฝ่าย
มหาวิหาร** ยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างอมราวดีกับนิกาย
มหาวิหารในศรีลังกาอีกด้วย ดังนั้น เมื่อพระพุทโธมหาราชจะเดิน
ทางไปแปลคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ จึงต้องเดินทางไปศึกษาที่สำนัก
วัดมหาวิหารที่เป็นนิกายวิภชชวาทสายตรงจากอินเดีย

⁹ วิ.มหา.อ. 1/101-102 (ไทย.มมร)

5.2 หลักฐานการส่งสมณทูตครั้งสมัยพระเจ้าอโศก

ปัจจุบันหลักฐานทางโบราณคดีหลายชิ้นต่างยืนยันการที่พระเจ้าอโศกทรงส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในพื้นที่ต่าง ๆ 9 สายด้วยกัน คือ การขุดพบผอบบรรจุอัฐิที่มีจารึกชื่อของพระสมณทูตในโบราณสถานต่าง ๆ คือ สาญจี (Sanchi) โสนาริ (Sonari) และอานเธร์ (Andher) รัฐมัธยประเทศ ประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นจารึกที่มีอายุร่วมสมัยกับพระเจ้าอโศกคือราวพุทธศตวรรษที่ 3 จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศก็เป็นอีกหลักฐานหนึ่งที่มีอายุถัดมาคือราวพุทธศตวรรษที่ 9 ดังปรากฏคำสมาสยวที่ว่า

“กัสมิระ-คัธรา-ยวน-วนวาสะ-ตัมปัณนิทีปะ-ปสาทกนั”

ที่แปลว่า “(อาจารย์) ผู้เป็นที่ชอบใจ (หรือเป็นที่เลื่อมใส) แห่งชนชาวกัสมิระ คัธราละ ยวนะ วนวาสะ และตัมปณินิทีปะ” สถานที่ทั้ง 5 แห่งนั้น คือ 1) กัสมิระ ปัจจุบันคือแคว้นแคชเมียร์ (Kashmir) ในประเทศอินเดียและปากีสถาน 2) คัธราละ ปัจจุบันคือบริเวณตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศปากีสถานและตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอัฟกานิสถาน 3) ยวนะ คืออดีตแคว้นแบคเตรีย (Bactria) ปัจจุบันคือบริเวณประเทศอัฟกานิสถาน ทาจิกิสถาน และอุซเบกิสถาน 4) วนวาสะ ปัจจุบันคือแคว้นกรณาฏกะ (Karnataka) ทางตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย เป็นหลักฐานแสดงว่านิกายวิฆนะชาตได้ขยายออกไปสู่พื้นที่ต่าง ๆ ที่กล่าวข้างต้น

6. ตัมพปณฺณิตีปะ ปัจจุบันคือประเทศศรีลังกา

จะเห็นได้ว่า ชื่อสถานที่ทั้ง 5 แห่งนั้นตรงกับพื้นที่ที่พระโมคคัลลีบุตร-ติสสเถระส่งพระเถระไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาถึง 4 สาย โดยสายที่ 1 นั้นได้ปรากฏชื่อกัสมิระและคันธาระอยู่ด้วยกัน ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

ได้ยินว่า พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ครั้นทำตติย-สังคีตินี้แล้วได้ดำริอย่างนี้ว่า ในอนาคต พระศาสนาจะพึงตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในประเทศไหนหนอแล ? ลำดับนั้น เมื่อท่านใคร่ครวญอยู่ จึงได้มีความคิดตั้งนี้ว่า พระศาสนาจักตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ในปัจฉิมชนบททั้งหลาย. ท่านจึงมอบศาสนิกजन ให้เป็นภาระของภิกษุเหล่านั้น แล้วส่งภิกษุเหล่านั้น ๆ ไปในรัฐนั้น ๆ คือ (1) ส่งพระมัชฌันติกเถระไปยังรัฐกัสมิระคันธาระด้วยสั่งว่า ท่านไปยังรัฐนั้นแล้ว จงประดิษฐานพระศาสนาในรัฐนั้น (2) ท่านได้ส่งพระมหาเทวเถระอย่างนั้นเหมือนกัน แล้วส่งไปยังมหิสกมณฑล (3) ส่งพระรักขิตเถระไปยังวนวาสีชนบท (4) ส่งพระโยนกธรรมรักขิตเถระไปยังอปรัณฑกชนบท (5) ส่งพระมหาธรรมรักขิตเถระไปยังมหารัฐชนบท (6) ส่งพระมหารักขิตเถระไปยังโลกเป็นที่อยู่ของชนชาวโยนก (7) ส่งพระมัชฌิมเถระไปยังชนบทอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งหิมวันตประเทศ (8) ส่งพระโสณเถระ 1 พระอุตตรเถระ 1 ไปยังสุวรรณภูมิชนบท (9) ส่งพระมหินทเถระผู้เป็นสัทธิวินัยของตนกับพระอภิกษุเถระ พระอุตติยเถระ พระสัมพลเถระ พระภัททสาล

เถระ ไปยังเกาะตัมปัณณทวิป ด้วยสั่งว่า พวกท่านไป
ยังเกาะตัมปัณณทวิปแล้ว จงประดิษฐานพระศาสนาใน
เกาะนั้น¹⁰

หลักฐานจารีกรอยพุทธบาทนี้แสดงให้เห็นว่า ในราวพุทธศตวรรษ
ที่ 9 ยังมีเครือข่ายคณะสงฆ์นิกายวิภิกขวาทในพื้นที่เหล่านี้อยู่

หลักฐานเชื่อมโยงอมราวดีในประเทศไทย

Di Crocco, Virginia McKeen¹¹ ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของ
รอยพุทธบาทชิ้นนี้ไว้ว่า มีขนาดใกล้เคียงกับรอยพุทธบาทที่ติรัต (Tirat)
ประเทศปากีสถาน ที่อดีตอยู่ในแคว้นคันธาระและที่คิรินทะ (Kirinda)
ประเทศศรีลังกา ดังนั้นรอยพุทธบาทคู่นี้อาจสัมพันธ์กับนิกายวิภิกขวาท
ด้วยก็ได้

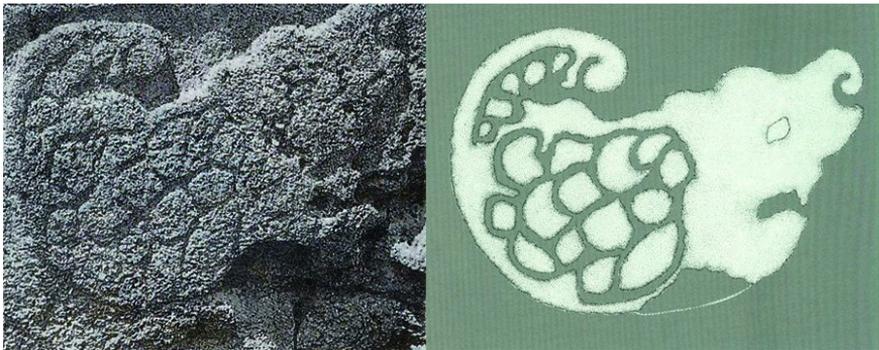
การพบรอยพุทธบาทคู่นี้ที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยคือรอย
พุทธบาทที่โบราณสถานสระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกปีป อำเภอ
ศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่ง จวน คงแก้ว¹² ได้กล่าวถึงรอยพุทธบาท
คู่นี้ไว้ว่า มีรูปธรรมจักรอยู่กลางฝ่าพระบาทเหมือนกับรอยพระ
พุทธบาทที่นาคราชุนโกณฑะ อันเป็นแบบอย่างของสมัยศิลปะอมราวดี

¹⁰ วิ.มหา.อ. 1/105-106 (ไทย.มมร)

¹¹ Di Crocco and Virginia McKeen, *Footprints of the Buddhas of this Era in Thailand* (Bangkok: Siam Society, 2004), 11.

¹² จวน คงแก้ว, “พุทธศิลป์ในรอยพระพุทธรูป,” *วารสารวิจัยสหวิทยาการ
ไทย*, ปีที่ 11, ฉบับที่ 4, (กรกฎาคม–สิงหาคม 2559): 76.

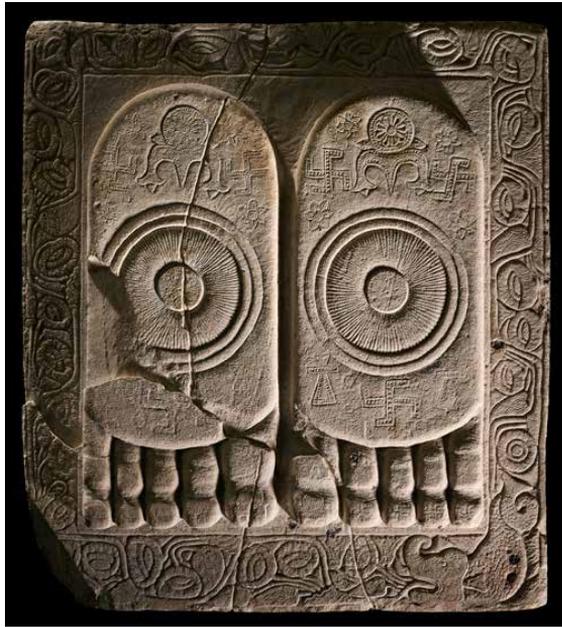
หลักฐานจากโบราณสถานสระแก้วอันเป็นสระน้ำโบราณ ซึ่งอยู่ห่างจากรอยพุทธบาทคู่ที่สระมรกตในไปทางทิศเหนือราว 4 กิโลเมตรผนังของสระแก้วนี้มีภาพแกะสลักเป็นรูปมกร (ภาพที่ 7) ซึ่งคล้ายกับรูปมกรที่เป็นลวดลายประดับที่มุมล่างด้านขวาของรอยพุทธบาทคู่จากอมราวดีชิ้นหนึ่ง (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 7 รูปมกรที่สระแก้ว

ที่มา: ไมเคิล ไรท, “มกร’ ปลายมิ่งวงช้าง ศิลปะรุ่นแรก,” *Silpa-mag*,
2 พฤศจิกายน 2560,

https://www.silpa-mag.com/history/article_12265.

ภาพที่ 8 แผ่นหินสลักภาพพุทธบาทคู่ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 8
ที่มา: Jaś Elsner, “Buddhapada: The Enlightened Being and the Limits
of Representation at Amarāvati,”: 95-111.

นอกจากนี้ในสมัยสุโขทัย ยังปรากฏหลักฐานว่า พระมหาสามีศรี-
ศรัทธาราชจุฬามณีศรีรัตนลังกาทีปะ ซึ่งเป็นหลานของพ่อขุนผาเมือง ได้
เดินทางไปถึงธานยกภูกะ (ชื่อเดิมของเมืองอมราวดี) และได้กราบไหว้
พระมหาธาตุเจดีย์ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นอมราวดีสถูป ดังข้อความในจารึก
ศรีชุม บรรทัดที่ 36-37 ที่ว่า

“.....ในมัชฌิมเทศในปาตลีบุตรนครใกล้ฝั่งน้ำอโนมา
นทีพระศรีวิรัตนมหาธาตุเป็นเจ้าชื่อศรีธาณุกดา”¹³

จากหลักฐานที่กล่าวมาข้างต้น สามารถเชื่อมโยงให้เห็นว่า เมืองอมราวดียังเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของพุทธศาสนาของพระสงฆ์สุโขทัยในสมัยพุทธศตวรรษที่ 20 ที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญและแสดงถึงภาพความรุ่งเรืองในอดีตได้เป็นอย่างดี

สรุป

จารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ เป็นแผ่นหินสลักรอยพุทธบาทซึ่งจารึกด้วยอักษรพราหมีแบบอินเดียใต้แบบสมัยราชวงศ์วิษณุ-กุกุณทิน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 มีข้อความภาษาปรากฤตที่มีความใกล้เคียงกับภาษาบาลีมาตรฐานของเถรวาทมาก มีเนื้อหาเกี่ยวกับการประดิษฐานรอยพุทธบาทคู่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าในวิหารของอาจารย์ฝ่ายวิภชชวาท จารึกหลักนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงความเชื่อมโยงระหว่างนิกายวิภชชวาท เถรวาท และสำนักมหาวีรในศรีลังกา รวมทั้งเป็นหลักฐานแสดงถึงพระพุทธศาสนาที่แพร่กระจายไปยังพื้นที่ต่าง ๆ หลังการสังคายนาครั้งที่ 3 ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ส่วนด้านภาษาที่ใกล้เคียงภาษาบาลีเป็นสิ่งที่ช่วยแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการด้านภาษา ซึ่งสามารถนำมาช่วยในการตีความจารึกพุทธศาสนาอื่น ๆ ที่พบในอินเดียได้ด้วย นอกจากนี้ยังเป็นหลักฐานในทางคติความเชื่อเรื่องรอยพุทธบาทคู่ที่สามารถเชื่อมโยงถึงพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยในสมัยโบราณได้ และเมื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์กับจารึกในสมัยสุโขทัยยิ่ง

¹³ จตุพร ศิริสัมพันธ์ และคณะ, *ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย* (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2548), 115.

เป็นการฉายภาพให้เห็นถึงความทรงจำของพระสงฆ์ไทยในพุทธศตวรรษ
ที่ 20 ที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญถึงอมราวดี ก่อนที่ภาพความรุ่งเรือง
ของอมราวดีจะหายไปจากความทรงจำของคนไทย

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์
ประพันธ์วิทยา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สมบัติ มั่งมีสุขศิริ ผู้ช่วยศาสตราจารย์
ดร. กังวล ศัชชีมา และคณะผู้แปลจาริกสันสกฤตที่สำคัญในอินเดียและเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้มอบคำแปลจารีกรอยพุทธบาทจากอานธรประเทศ
และข้อมูลพร้อมทั้งคำชี้แนะที่เป็นประโยชน์ในการเขียนบทความขึ้นนี้

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. คัมภีร์

มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม*. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2555.

2. หนังสือ

จตุพร ศิริสัมพันธ์, พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ, เอมอร เซาว์สนวน, สมภาพ มีสบาย และศิวพร ฮาชันนารี.

ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2548.

สุภัทรดิศ ดิศกุล. *วิวัฒนาการของศิลปะอินเดียแบบอมราวดี*. พระนคร: กรุงสยามการพิมพ์, 2511.

3. บทความ

จวน คงแก้ว. “พุทธศิลป์ในรอยพระพุทธรูปบาท” *วารสารวิจัยสหวิทยาการไทย*, ปีที่ 11, ฉบับที่ 4, (กรกฎาคม–สิงหาคม 2559): 76.

ชาติรี ชุมเสน. “ศึกษาวิเคราะห์ วิถีชีวิตในพุทธปรัชญาเถรวาท.” *วารสารมหาจุฬาริชาการ*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 2, (2560): 98-118.

ซาซากิ ชิซูกะ. “วิธีเขียนแผนภาพการแตก 18 นิกาย.” *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 4), (มกราคม-มิถุนายน 2560): 127-162.

พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย). “ถิ่นกำเนิดภาษาบาลี.” *วารสาร
ธรรมสาร*, ปีที่ 3, ฉบับที่ 1 (ฉบับรวมที่ 4), (มกราคม-มิถุนายน
2560): 11-87.

4. ข้อมูลจากเว็บไซต์

ไมเคิล ไรท. “‘มกร’ ปลายมิ่งวงช้าง ศิลปะรุ่นแรก.” *Silpa-mag*,
2 พฤศจิกายน 2560.

https://www.silpa-mag.com/history/article_12265.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

CROCCO, Di and Virginia McKeen. *Footprints of the Buddhas of this
Era in Thailand*. Bangkok: Siam Society, 2004.

2. บทความภาษาอังกฤษ

BAUMS, Stefan, GRIFFITHS, Arlo, STRAUCH, Ingo and TOURNIER, Vincent.
“Early Inscriptions of Āndhradeśa: Results of fieldwork in
January and February 2016.” *Bulletin de l’Ecole française
d’Extrême-Orient*, Tome 102, (2016): 355-398.

COUSINS, LS.. “On the Vibhajjavādins: The Mahīmsāsaka, Dham-
maguttaka, Kassapiya and Tambapaṇṇiya branches of the
ancient Theriyas.” *Buddhist Studies Review*, Vol. 18, No. 2
(2001): 131-182.

SARKAR, H. “Some aspects of the Buddhist monuments at Nagarjunkonda.” *Ancient India - a Bulletin of Archaeological Survey of India*. Vol. 16, (1962): 65-84.

TOURNIER, Vincent. “A Tide of Merit: Royal Donors, Tāmraparṇīya Monks, and the Buddha’s Awakening in 5th– 6th Century Āndhradeśa.” *Indo-Iranian Journal*, 61, (2018): 20-96.

3. หนังสือรวมบทความภาษาอังกฤษ

ELSNER, Jaś. “Buddhapada: The Enlightened Being and the Limits of Representation at Amarāvati,” *Imagining the Divine: Exploring Art in Religions of Late Antiquity across Eurasia*, editor by Jaś Elsner and R. Wood. London (British Museum, 2021): 95-115.

4. ข้อมูลจากเว็บไซต์

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “Nagarjunakonda.” *Encyclopedia Britannica*, June 12, 2015. <https://www.britannica.com/place/Nagarjunakonda>.

Early Inscriptions of Āndhradeśa. “EIAD 61 Buddhapāda from site 56 at Nagarjunakonda.” Accessed April 6, 2022.

<http://hisoma.huma-num.fr/exist/apps/EIAD/works/EIAD0061.xml?&odd=teipublisher.odd>.

Early Inscriptions of Āndhradeśa. “Geographic Information System.” Accessed April 6, 2022.

<http://hisoma.huma-num.fr/exist/apps/EIAD/gis.html>.